

.....
Keywords: propaganda, newspaper of UVO «SURMA», national idea, public opinion, Ukrainian ideology

УДК 94(477)

О.А. Коляструк

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРШІ
ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1947)**

У статті йдеться про умови повсякденного життя українського суспільства після війни, зокрема про житло, одяг, харчування.

Ключові слова: повсякденне життя, житло, хліб, одяг, карткова система, ціни.

У сучасній українській історіографії одним з потужних напрямів є соціальний. Соціальні історики все більше стали приділяти увагу реаліям життя громадян, особливо в екстремальних умовах: кризи, голоду, війни тощо. Проблематика повсякденного життя звичайних людей у надзвичайних обставинах набула пріоритетності, оскільки дозволяє виявити ступінь сталості соціальних інститутів і норм, а також потенціал суспільної адаптації[1; 2; 9].

Одним з самих складних періодів у цьому сенсі був повоєнний час, особливо на початковому етапі, коли вітчизняні землі були звільнені, але війна ще тривала. Фронт хоч і посувався на захід, війна нагадувала про себе щоденно – руїнами і згарищами, «похоронками» й інвалідами, хлібними картками і гострим дефіцитом, безпритульністю і злочинністю. Повсякдення повоєнного періоду не лише екстраординарне, але й суперечливе: у ньому поєдналися героїчність і втома, почуття високої гордості переможця і неспростовної приниженості, сподівання на краще і відчайдушна безнадійність. Знана російська дослідниця Олена Зубкова цілком виправдано відзначає: «Повоєнний період, особливо перші два-три роки по завершенню війни, являють собою один з ключових етапів у розвитку радянської системи і радянського суспільства. Повоєнні роки залишили практично без змін політичну і економічну систему СРСР, однак у суспільстві в цей час відбувалися великі зміни, пов'язані з формуванням комплексу надій і сподівань після переможного завершення війни. Ці очікування створювали особливий психологічний настрій повоєнних років, їх неповторну своєрідність, колорит»[2, с.4]. Перенесені страждання й усвідомлення внеску у Велику Перемогу спричинили перегляд довоєнних цінностей, визначали пріоритети в реалізації інтересів різних категорій населення, впливали на характер стосунків між народом і державною владою. Повоєнне українське суспільство складали ті, хто пережив окупацію, хто повернувся з фронту чи з евакуації або ж з примусової німецької депортації. Війна породила нові мікро-соціуми: інваліди війни, діти-сироти, вдови, а по війні – демобілізовані, які істотно корегували соціокультурну ситуацію в містах і селах.

по мірі визволення території України від німецько-фашистських загарбників відбувався поступовий перехід до мирного життя, що потребувало відновлення довоєнних життєвих практик, а частіше – трансформації досвіду окупаційного чи військового повсякдення, які самі по собі були вимушено-екстремальними, тому важко набували ординарності з об'єктивних причин. Проблема переходу від війни до миру – в економічному, і в соціальному, і в психологічному плані – стояла перед усім суспільством, перед кожною людиною. Війна неминуче й істотно позначилась на психології людей: одних примусила ще до більшої терплячості й покірності, інших навчила боротьбі і спротиву, в багатьох вона пробудила здатність варіативно мислити, критично оцінювати ситуацію, нічого не брати на віру.

радянські люди, знеслені випробуваннями війни й виснажені нею, цілком справедливо сподівалися на ліберальну трансформацію сталінського режиму, втім, як виявилось, марно. Та ці ілюзії були реальністю післявоєнного буття, навіть більше – однією зі складових стратегій виживання. З війни повернулась людина з досвідом і знанням порівняння. «Контраст між рівнем життя в Європі і у нас, контраст, на який наразились мільйони людей, був моральним і психологічним ударом», – згадував К.Симонов[3, с.48]. З іншого боку, порядок і дисципліна воєнного штибу життя були перенесені у мирне життя, що суперечило його вільній суті.

Водночас, більшість населення з розумінням сприймали повоєнні труднощі життя як неминучі після такої руйнівної війни, як свого роду «норму» повоєнного буття.

На початок літа 1944 р. в Україні було визволено 202 міста та 401 селище міського типу[1, с.631]. За підрахунками істориків, понад 10 млн людей залишилися без даху над головою, житловий фонд великих міст УСРР був зруйнований майже наполовину: вийшли з експлуатації понад 28,2 млн м² будівель різного типу[4, с.6]. Чверть будинків була настільки пошкоджена, що експлуатувати їх було неможливо. Рівень забезпечення житловою площею на душу населення у містах країни катастрофічно впав, близько однієї третини (31,8%) городян мали житлову площу, меншу 5 м² [5, с.117]. Землянки стали для багатьох жителів єдиною можливим прихистком. На початок 1946 р. у Полтавській області в них тулилися близько 32 тис. осіб, у Сумській – понад 12 тис., у Дніпропетровській – понад 10 тис. [1, с.632], за самими скромними підрахунками, майже 62 тис. сімей в УРСР проживали у землянках, понад 118 тис. родин зовсім не мали житла чи мешкали в малопристосованих приміщеннях (підвалах, коморах, сараях, складах, кухнях)[6, с.10]. На вцілілу міську квартиру припадало 1,5-2 родини. В одному помешканні часто-густо опинялися по декілька чужих родин, що траплялося через самовільне займання порожніх у роки окупації квартир, їх заселення за тимчасовими ордерами, а також повернення до них колишніх власників. На кінець війни на чужій житловій площі мешкали близько 400 тис. осіб. Окрема міська квартира була переважно привілеєм керівних партійних, господарських і творчих працівників. Сім'ї жили по 4-10-17 осіб з дітьми в кімнатах, поділених на «приватні території» шматками шпалер, папером, картоном, фанерою; одинаки жили по декілька десятків у кімнатах-казармах. В будинках не було туалетів, водопроводу.

23 травня 1944 р. державний комітет оборони ухвалив рішення «Про створення індустріальної бази для житлового будівництва», а 29 травня РНК СРСР – постанову про заходи з відбудови житлового фонду у визволених районах і розвиток житлового будівництва у містах та робочих селищах[7, с.421]. У другій половині 40-х рр. йшлося про розчистку завалів, руїн, передусім про відновлення промислових потужностей, житлове питання зводилося до облаштування елементарного даху над головою, яким найчастіше були сараї, бараки, у кращому разі гуртожитки. На кінець 1945 р. у Вінницькій області було відремонтовано житлової площі у м² : Вінниця – 41%, Могилів-Подільський – 53%, Жмеринка – 51%, Гайсин – 14%, Козятин – 43%, Тульчин – 23%, Бар – 8% [19, с.336].

У перші повоєнні роки в зруйнованій і безжально пограбованій окупантами Україні не вистачало всього – харчів, одягу, взуття тощо. Продовжувала діяти карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому забезпеченні, впровадженого за наказом Наркомату торгівлі СРСР від 13 листопада 1942 р. про карткову систему (на хліб, хлібобулочні вироби, борошно, крупу, макарони, цукор і кондвироби, жири, м'ясні і рибні продукти, а також промислові товари – одяг, взуття, білизну, сірники, мило тощо)[8, арк.1-2]. Карткове забезпечення хоча й зазнало різних реформувальних, продиктованих складними воєнними і повоєнними обставинами, зберігалось до грудня 1947 р.

Державне забезпечення хлібом за картками поширювалось на робітників і службовців промислових підприємств і будов, організацій та установ, на дитячі будинки і лікарні, будинки інвалідів. В 1945 р. картки на хліб мали 80,6 млн осіб[10, с.411-412]. На селі централізовано забезпечувалася хлібом сільська інтелігенція – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ тощо. Однак карткова система не стосувалась колгоспників[9, с.393].

Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами були диференційовані за галузями господарства. Існували робітничі картки 1-ої і 2-ої категорій, а також спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску по картках, а також ціни на ці продукти були строго фіксовані (денна норма відпуску хліба по робітничій картці 1-ої категорії складала 800 гр., а по картці 2-ої категорії – 600 гр.) Норми для службовців, утриманців, дітей були ще нижчі, відповідно: 500 і 400 гр. [11, с.166]. Хліб не завжди надходив вчасно і далеко не завжди відповідав стандартам якості, траплялося, йшлося не стільки про його поживність, як взагалі про придатність до споживання через сурогатні і кормові домішки.

Картки отоварювалися згідно встановлених цін. Картки не приймали без грошей, гроші не діяли без карток. Середня заробітна плата працюючих в УСРР складала близько 300 крб., розмір пенсії або допомоги утримання коливався від 100 до 250 крб., стипендії – трохи більше 100 крб. Таким чином, платоспроможність населення була доволі низькою. Крім того, з зарплати ледь не регулярно вираховували близько чверті її суми на різні податки, позики,

страхування тощо. Оскільки працею були забезпечені далеко не всі члени родини, зайнятість також впливала на забезпеченість харчуванням. У багатьох сім'ях з 3-4 осіб була одна, зрідка дві продуктові картки. Пайкові ціни були істотно нижчими за ринкові або комерційні. Так, житній хліб влітку 1946 р. відпускали по ціні від 75 коп. до 1 крб. 15 коп. за 1 кг, натомість його комерційна ціна сягала від 8-10 крб. за кг [2, с.84].

На кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами постачання робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. Робітники та ІТП 1-ої категорії мали отримувати щомісяця 2,2 кг м'яса або риби, 1,5 кг круп або макаронів, 0,9 кг жирів; власники карток 2-ої категорії могли розраховувати на 1,8-1,2 кг м'яса (риби), 1,2-0,8 кг круп, 0,4-0,3 кг жирів; норми утриманців становили, відповідно, 0,5 кг, 0,8 кг, 0,2 кг, ще нижче – для дітей [1, с.644]. Обов'язковою була щомісячна перереєстрація робітників, щоб зняти з обліку тих, хто звільнився.

Поширеним явищем була заміна зазначеного у картці продукту: м'ясо замінювалося субпродуктами, частіше консервами, цукор – кондитерськими вироби низької якості, а також консервами – замість риби. Оскільки споживчий ринок насичувався вкрай повільно, діяла система нормованого розподілу товарів через відділи робітничого постачання на підприємствах, так звані ОРСи (з рос.: «отдел рабочего снабжения»). Вже наприкінці війни 48% робітників, що перебували на нормованому забезпеченні, обслуговувалися через ОРСи, які вдалися до співробітництва з радгоспами, заводили підсобні господарства, теплиці, парники, городи. Для всіх інших громадян «споживчий кошик» доводилося поповнювати різними способами – через базар, коли було за що купити чи запропонувати на обмін (речі, тютюн, цигарки), або ж доводилося жебракувати, а то й красти, що особливо було поширеним серед дітей. Винахідливі жінки готували нехитрі наїдки і виносили їх на продаж робітникам увечері, коли ті поверталися з роботи, дрібні копійки поповнювали сімейний бюджет. Була поширена практика міняти міський товар у сільській місцевості на картоплю, передусім, у кращому разі – на сало.

Наприкінці вересня 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили чергову спільну постанову, що стосувалася економного витрачання хліба. Цей документ викликав ще більше занепокоєння людей, адже передбачав значне скорочення кількості громадян, які перебували на централізованому нормованому постачанні. Нові обмеження стосувалися насамперед сільського населення, в тому числі працівників радгоспів, підсобних господарств, машинно-тракторних станцій, меншою мірою – городян. Усього з пайкового постачання хлібом на селі зняли 23 млн осіб, а в містах – 3,5 млн (передусім дорослих утриманців). Передбачалось знизити комерційні ціни, але на практиці пайкові ціни зросли у 2,5-3 рази, а комерційні впали лише на 10-20%. Як компенсація була встановлена система надбавок до заробітної плати населенню з низьким рівнем забезпечення: тим, хто отримував до 300 крб. на місяць додавали 110 крб., хто мав до 500 крб. – 100 крб., до 900 крб. – 80 крб. щомісяця. Пенсіонерам обіцяли додаткові 60 крб., студентам – 80 крб. [12]. Однак подібні заходи не могли компенсувати втрати, завдані громадянам від підвищення цін. Не дивно, що люди виказували невдоволення: «Як жити далі? Жертви і жертви. Зрозумійте, якщо зараз на сім'ю з трьох осіб потрібно 600-700 крб., щоб вибрати [за картками] продукти, то це ще не все. Мила уряд не дає, жирів немає, видають замітники, гасу нема. Всі зносилися до краю. Заробітку ледве стає на пайок, де брати гроші на квартиру, одяг, мило?» [9, с.394]. Уряд розпорядився суттєво скоротити продаж хліба в комерційних магазинах, а також при випіканні хліба збільшити домішки вівса, ячменю, кукурудзи, що знизило якість продукції.

Хоча продовольча криза торкнулась практично всіх воюючих країн, у Радянському Союзі вона набула характеру голоду. Перші ознаки погіршення ситуації на продовольчому ринку з'явилися влітку 1946 р.: засуха охопила низку регіонів Центральної Росії, Середнього і Нижнього Поволжя, Україну, Молдавію, поставила під загрозу долю врожаю в цих областях. Валовий збір зерна в 1946 р. склав 39,6 млн т, що було на 7,7 млн т менше, ніж у 1945 р. і в 2,4 рази менше, ніж у передвоєнному 1940 р. Однак, не втрати врожаю стали головною причиною голоду. «Відносно 1945 р., – вважає В.Ф.Зима, – скорочення валового збору було в рамках допустимого і не давало жодних підстав для надзвичайності у здійсненні хлібозаготівельної кампанії» [17, с.20]. Влада, прагнучи не допустити скорочення державного резерву хліба, пішла, як у 1920-ті рр., шляхом додаткових хлібозаготівель. Вилучаючи в такий спосіб хліб, держава поставила село на межу голоду. Різниця державних і комерційних цін на продовольчі товари у 1946 р. і у 1947 р. засвідчує зрослий попит на харчі. Так, держціна 1 кг хліба в 1946

р. була 1,5-2 крб., в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., а в 1947 р. – 50 крб.; 1 кг сала – відповідно, 70-75 крб. і 250 крб.; пуд жита – 120 і 800 крб.; 1 кг пшеничного борошна – 30 крб. і 100-110 крб.; пуд картоплі – 30 і 160 крб. Наскільки проблеми повсякденного харчування були гострими, вказує знецінення промислових товарів навіть широкого вжитку порівняно з продуктами. Для прикладу, чоловічий костюм у 1946 р. коштував 5000 крб., а 1947 р. за найкращий костюм можна було вимінити хіба що пуд жита [18, с.59].

Обмежені товарні ресурси давалися взнаки і в промисловому забезпеченні пересічних людей. Асортимент товарів широкого вжитку був дуже скромним, оскільки легка промисловість, повністю переорієнтована на потреби фронту, дуже повільно відновлювала довоєнні виробничі процеси. Невипадково більшості повоєнне повсякдення запам'яталося у сіро-зеленому кольорі: на вулицях міст переважали гімнастерки, шинелі, інший одяг, перешитий з них. Танкістський шлем, офіцерський планшет були предметом мрій тисяч хлопчаків, а люди в ватниках і військових чоботях були звичним явищем. Місцеві кустарі й кравчині перелицьовували старі довоєнні пальта і костюми, майстрували необхідні одяганки з парашутів, гардин, брезенту тощо. Згідно рішення ще воєнного часу, готовий одяг, трикотаж, бавовняні тканини відпускали лише військовослужбовцям, інвалідам, працівникам мистецтва та школам. Показова практика преміювати робітників мануфактурою. Тому спрацьовувало самозабезпечення через базари та барахолки, на яких, щоправда, впевнено почувалися лише ті, хто мав великі гроші. Більшість купували не нове, а ношене взуття та одяг.

Чоботи носили і жінки, і чоловіки. Модельне жіноче взуття було рідкісним – лише у столичних дам, які мали доступ до німецьких чи приватних магазинів, що функціонували в Києві під час війни[1, с.636]. Частіше було, коли одна пара взуття використовувалася кількома членами родини. Ганна Вернигора, 1929 р. народження, що працювала з весни 1944 р. у Вінниці на відбудові суперфосфатного заводу, згадує, що дівчата виходили на побачення вкрай рідко, бо були не лише зморені й виснажені важкою працею, а й тому, що не мали що взути на ноги, крім грубих чобіт, на 10-12 дівчат, що мешкали в одній кімнаті, – одна пара довоєнних черевиків[13]. Порвані черевики вмиг перетворювалися у майже нерозв'язну проблему, а іноді й цілу трагедію.

Водночас, зовнішній вигляд людей все-таки поступово змінювався – цивільний одяг шили на замовлення в ательє або вдома. Шили переважно з доступних дешевих тканин – ситця, сатину, сукна, саржі (з цієї тканини виробляли шкільну форму) [14]. Трофейну швейну машинку «зінгер» прагнула мати кожна господарка. Покупка відрізу на плаття чи нового пальта для більшості людей була подією. Бракувало домашнього начиння: каструль, чайників, ложок. З цих дрібниць складався повоєнний побут.

Ще важчим був повоєнний побут на селі. Власне, саме цей бік стосунків старожили мають на увазі, коли згадують, що в повоєнні роки «влада була жорстокою, сильно знущала над людьми, брала занадто великі податки». «податок на хату» сплачувався як у натуральному вигляді («Є та курка чи немає, а 120 яєць, 40 кг м'яса маєш здати»), так і грошми («самообклад», «страховка», «холостяцький»). Принцип оподаткування був доволі «простий»: є корова – здавай молоко, кури – неси яйця, свині – здавай м'ясо та плати гроші, фруктові дерева – знову ж таки плати гроші. Тих селян, які приховували свої сякі-такі статки й своєчасно не сплачували податки, «на вибір» заарештовували, били, на деякий час зачиняли у приміщенні сільської ради, «висилали на висилку» (інколи на 10 і більше років до Сибіру). В останніх випадках не зважали й на малолітніх дітей, що залишалися без догляду та підтримки[15, с.248]. Так, у спеціальному повідомленні на ім'я тов. Коротченка «Про скарги сільського населення Вінницької області на труднощі виконання податків і держпоставок» (за матеріалами військової цензури) повідомлялося, що з низки районів Вінницької області лише за період з 20 вересня по 20 жовтня 1944 р. виявлено 38 листів зі скаргами на непосильні податки і держпоставки. Ось деякі з них: «...Дорогий мій син, довідка, яку ти вислав мені, не допомагає, обклали податками, які не можу заплатити: 20 кг м'яса, 100 шт. яєць, 190 крб. військового податку, 540 крб. продподатку, 176 літрів молока. Мабуть, прийдеться продати корову, щоб розплатитися з державою...», «...На нас страхове обкладення і контракція дуже великі – 8 пудів, а в колгоспі отримали тільки по 200 грамів на трудовень, якщо виплатимо цей податок, то поздыхаємо...»[16, с.141-142]. Поруч із цим постановою уряду від 31 травня 1947 р. воєнна практика підвищення мінімуму трудовнів і судовою відповідальністю за його невиконання була

.....
продовжена і на наступні роки. Проблема загострювалась ще й тим, що окрім надмірної інтенсивності селянська праця ще й відверто знецінювалась, плата ставала все більш формальною. 1946 р. після неврожаю і примусового вилучення хліба селяни, по суті, не отримали по трудових нічого. За відомостями 1946 р. 75,8% колгоспів видавали на трудові менше 1 кг зерна, а 7,7% – взагалі перестали сплачувати зерном[2, с.60-61].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943-1945 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / відп. ред.. О.Є Лисенко. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С.631-660;
2. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М. : РОССПЭН, 1999. – 229 с.
3. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В.Сталине // Знамя. – 1988. – № 3. – С. 41-68;
4. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України у 1943-1945 рр. : автореф. дис. ... к.і.н. : 07.00.01 – історія України. – К., 2004. – 19 с.;
5. Коваль М. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К. : Наукова думка, 1977;
6. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 164 с.;
7. Історія Української РСР : в 10 т. – Т.7. – К.: Наукова думка, 1977;
8. ДАВО. – Ф.Р-151. – Оп.9. – Спр.13;
9. Баран В.К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) // Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.;
10. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. – Т. 6. – М.: Наука, 1965;
11. Вронська Т. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941-1947) // Сторінки воєнної історії : зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1998. – С.156-169;
12. Правда. – 1946. – 16 сентября;
13. З архіву автора. – Записано 12 серпня 2009 р.;
14. Филиппов А.В. Новейшая история России, 1945-2006 гг. : кн. для учителя – М. : Просвещение, 2007. – 494 с.;
15. Присяжнюк Ю. П. Історична пам'ять про взаємини селян і влади в «голодні» 1946-1947 роки (з використанням матеріалів польових досліджень у селах Кіровоградської та Черкаської областей) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946-1947 р.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії) : матеріали «круглого столу» (22 березня 2007 року). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С.247-253;
16. Кононенко В.В. суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) : дис. ...к.і.н. /07.00.01 – історія України. – К., 2004. – 190 с.;
17. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия. М. : Наука, 1996;
18. Джувага В. Безпаспортне кріпачтво // Український тиждень. – 2008. – № 13; Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : кол. моногр. / відп.ред. В.М.Даниленко : у 3-х ч. – Ч.1,2. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С.293-351.

Коляструк О.А. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1944-1947)

В статье речь идет об условиях повседневной жизни украинского общества в первые послевоенные годы, в частности о жилье, одежде, питании.

Ключевые слова: повседневная жизнь, жилье, хлеб, одежда, карточная система, цены.

Kolyastruk O.A. THE DAILY LIFE OF THE UKRAINIAN SOCIETY AFTER SECOND WORLD WAR (1944-1947)

The situation of people after the second world war in Ukraine is analyzed in the article. It's about the problems of housing, food, clothing.

Keywords: daily life, housing, food, clothing, bread, card system, price.